

כפילותו של "בל תשחית" – מבט מחודש על

השחתת בגדים והשחתת הגוף

גלעד שטרן

- א. פתיחה
- ב. לא תשחית את עצה
- ג. משנת תנאים לגבי איסור השחתה
- ד. כל תשחית מורחב כדרשה אגדתית
- ה. כל תשחית השני
- ו. השלכות וסיכום

א. פתיחה

מטרתי במאמר זה להציע אלטרנטיבה לקריאה המקובלת של סוגיית "בל תשחית". הטענה שאנסה להוכיח היא שיש לקרוא את כל הסוגיות המציינות את המושג "בל תשחית" באור שונה, ושהן אינן מבוססות על איסור השחתת עצים אשר מופיע בספר דברים במסגרת הלכות מלחמה. מכאן שמאמרי מנוגד במידה מסוימת למאמרו של החברותא היקר שלי צמח דוד שלוס, המופיע בסמוך בקובץ זה. יש מקורות שהובאו במאמרי אף שכבר הופיעו במאמר של צמח, וזאת כדי לחקור אותם מחדש ולהדגיש מקומות שתומכים בטענותיי.

ב. לא תשחית את עצה

במסגרת פרשיות המלחמה שבסוף פרשת משפטים מופיע הצייוי האוסר על השחתת עץ במצור:

כי-תצור אל-עיר ימים רבים להלחם עליה לתפשה,
לא-תשחית את-עצה לנדח עליו גרזן--כי ממנו תאכל, ואתו לא תכרת:
כי האדם עץ השדה, לבא מפניך במצור.

רק עץ אֶשֶׁר-תִּדְעַ, כִּי-לֹא-עֵץ מֵאֲכָל הוּא--אֲתוּ תִשְׁחִית, וְכָרְתָּ;
וּבְנִיתָ מְצוֹר, עַל-הָעֵיר אֶשֶׁר-הוּא עֹשֶׂה עִמָּךְ מִלְחָמָה--עַד וְדָתָהּ.

(דברים כ יט-כ)

מסגרת הפרשה כפי שניתן לראות אמנם עוסקת בענייני המצור, אך ליבה עוסק אך ורק במעמדם של העצים, ובאיסור השחתת עץ מאכל. נראה כי העיסוק הוא אך ורק בעצים, ולא בהשחתת רכוש או דברים אחרים. בהקשר של הפרשה הצמצום לעצים מובן, שכן סביר להניח שעצי הפרי והמטעים היו בסביבות העיר, ולכן הצרים עליה היו נתקלים בעצים אלו כבר בשלבי המצור הראשונים.

מכיוון שפרשה זו מדברת על ענייני מלחמה, ספק אם יש להרחיב את איסור ההשחתה האמור בה גם לחיי היומיום שלא קשורים לעיסוק המלחמתי. יתרה מכך, גם אם נלמד מפרשה זו איסור גורף לכל מצב, ולא דווקא למצב מלחמה, האם יהיה נכון להרחיב את האיסור גם לנמענים אחרים, ולומר שהאיסור חל על כל נמען של השחתה ולא על השחתת עצים בלבד? ארצה לטעון שהרחבת ענייני ההשחתה על תחומים אחרים היא דבר שהתרחש במרוצת הדורות, בעוד שדורות ראשונים קראו איסור זה כאיסור מצומצם ביותר החל על עצים בלבד, ושללהרחבה זו עלינו לחפש מקורות נוספים על המקור בספר דברים.

במדרשי ההלכה, הקריאה היחידה שניצבת לנגד עינינו על פסוקים אלו עוסקת אך ורק בהלכות הנוגעות להשחתת עצים (ספרי דברים רג-רד), או דברים הקשורים אליהם, כגון מעיינות.¹ ביטוי חריג לאיסור השחתה החל לא רק על עצים מופיע בקובץ מדרשים מאוחר יותר: "לא תשחית את עצה. מכאן שכל המשחית דבר שיש עליו הנאה עובר בלא תשחית" (מדרש אגדה-בוכר דברים כ ט). אף שאין ראייה חד משמעית לכך שמדרש זה מאוחר משאר מדרשי חז"ל,

1 "אף למשוך ממנה אמת המים? תלמוד לומר: לא תשחית את עצה לכל דבר" (מדרש תנאים כ יט).

עצם העובדה שלא מצאנו ביטוי דומה במדרשי ההלכה או בתלמוד אומרת דרשני.

ג. משנת תנאים לגבי איסור השחתה

עד כאן בנוגע למקורות הנוגעים ישירות להשחתת עצים. במקורות תנאיים שונים נוכל למצוא איסורים נוספים הנראים שואבים מאיסור ההשחתה, אך הגדרתם המדויקת לוטה בערפל. נציג אותם ולאחר מכן נפרוט את הספק בנוגע למשמעות הביטוי בדרשות אלו:

כל המציל כלים מן המת הרי זה גוזל את המת, יש שמציל ויש שאינו מציל, אם עד שלא הגיע לארון מציל, ואם משהגיע לארון אינו מציל. אבל מלמדין את האדם שלא יהא חבלן, והלא אמרו כל המרבה כלים על המת הרי זה עובר משום בל תשחית דברי רבי מאיר, רבי אלעזר בן רבי צדוק אומר מנוולו, רבן שמעון בן גמליאל אומר מרבה עליו רימה, רבי נתן אומר היא כסותו שיורדת עמו לשאול, היא באה עמו לעתיד לבוא, שנאמר תתהפך כחומר חותם ויתיצבו כמו לבוש.

(שמחות ט כג)

לכאורה, דעתו של רבי מאיר חד משמעית – איסור בל תשחית חל גם על קריעה יתירה על המת. בינתיים אסתפק בנסיון לעמוד על ההקשר שבו נאמרת הלכה זו: כל שאר התנאים המופיעים בכרייתא זו נותנים טעמים פחות הלכתיים, ויותר ערכיים-אגדתיים, כגון: "מנוולו", "מרבה עליו רימה" ועוד. האם יש להתייחס גם אל אזכור "בל תשחית" כאגדתי? אולי יש אפשרויות אחרות?

ספק דומה ניתן למצוא במסכתנו:

דתיא: מקרעין על המת ולא מדרכי האמורי, אמר רבי אלעזר: שמעתי, שהמקרע על המת יותר מדאי - לוקה משום בל תשחית, וכ"ש גופו.

(צא ע"ב)

הקריעה על המת מחייבת את הקורע משום "בל תשחית", וכל שכן אם השחית את גופו. כאן ניתן לראות, לכאורה, שרבי אלעזר מדבר על איסור השחתה הן של כלים והן של גוף במקרה של אבלות. במבט ראשון נראה שזו

הרחבה מפליגה של האיסור שבמקורו נאמר רק על עצים. כאן לא ניתן לומר שמדובר על מקור אגדתי בלבד, אך ייתכן שגם כאן ישנה אפשרות אחרת להבין את הביטוי "בל תשחית", וראה להלן.

במקום נוסף שואלת הסתמא דגמרא (לא תנאים ולא אמוראים!): כיצד רב הונא קרע בגדי משי בפני בנו כדי לברוק אם הוא יכעס מכך – הרי זה בל תשחית? עונים שם שמדובר במצב שבו הנזק שעשה הוא נזק שאין בו ממש (קידושין לב ע"א). האם גם כאן אנו נתקלים בהרחבה קיצונית של איסור השחתת עצים?

מעיון נרחב בסוגיות דומות, נראה שקשה לומר שהכוונה בהלכות אלו היא לאיסור "לא תשחית את עצה". נביא לכך כמה ראיות.

הראשונה היא ההקשר האגדתי שעליו התחלתי לעמוד. נראה שרוחם של חז"ל לא הייתה נוחה באופן כללי מהמתאבלים יתר על המידה. כך אנו מוצאים במסכת מועד קטן (כז ע"ב), שם רב יהודה אומר משמו של רב: "כל המתקשה על מתו יותר מדאי – על מת אחר הוא בוכה". לאחר מימרא זו מסופר על רב הונא שגער באישה שמת בנה שלא תתאבל יתר על המידה, והזהיר אותה: "אי צייתת - מוטב, ואי לא – צבית זוודתא (תכריכים) לאידך מית. ומיתו כולהו (כל בניה). לסוף אמר לה: תימוש (התקיני) זוודתא לנפשיך, ומיתא". בסוגיה בשבת (קה ע"ב) הגמרא שואלת על המשנה "הקורע בחמתו" כיצד דבר זה אפשרי, והרי ידוע לנו "מ...משום רבי יוחנן בן נורי: המקרע בגדיו בחמתו, והמשבר כליו בחמתו, והמפזר מעותיו בחמתו - יהא בעיניך כעובד עבודה זרה; שכך אומנתו של יצר הרע, היום אומר לו עשה כך ולמחר אומר לו עשה כך. עד שאומר לו עבוד עבודה זרה והולך ועובד". כלומר, הקריעה איננה אסורה משום בל תשחית במקור זה. היא פשוט התנהגות מגונה מאוד, המשווה לעבודה זרה בשל הכניעה ליצר הרע.

אם נכונה דרכנו, יש לשאול: מדוע בכל זאת הוזכר הביטוי "בל תשחית" אצל רבי מאיר (מסכת שמחות) ורבי אלעזר (בבא קמא) בהקשרים של קריעת והשחתת בגדים? אפשרות ראשונה היא שמדובר בהרחבה ערכית של איסור הקריעה, ושהשימוש ב"בל תשחית" הוא אגדי ורעיוני ולא הלכתי. כבר

כתבתי שקשה לומר זאת בהקשר של רבי אלעזר, אך עדיין ההסבר הערכי מפתה משום שיש לו נוכחות בתלמוד. אפשרות שנייה היא שמדובר על איסור בל תשחית אחר לחלוטין, כפי שאסביר בהמשך.

אפרט את האפשרויות, אך לפני כן אפנה לסוגיות נוספות שמהן נראה לכאורה שיש הרחבה של דין בל תשחית שבתורה – לבל תשחית על גופו של אדם. פירוט זה יעזור לי להצביע על הבעייתיות שבקריאת סוגיות בל תשחית כשואבות או מרחיבות את איסור בל תשחית של עצים. הגמרא בשבת (קכט ע"ב) מספרת על אמוראים שונים, ביניהם רבה, שהשתמשו בעצים לרפואתם. אביי תמה על רבה כיצד עשה זאת: "ואמר ליה אביי לרבה: והא קעבר מר משום בל תשחית!" עונה לו שם רבה: "בל תשחית דגופאי - עדיף ליי". רבה המציא יש מאין מושג חדש, "בל תשחית דגופאי"! מניין לו שאיסור השחתת העצים בעת מצור חל גם על גופו של אדם?

במקום אחר הגמרא משתמשת בהרחבה זו כדי לדחות הנהגות של אמוראים: ואמר רב חסדא: האי מאן דאפשר ליה למיכל נהמא דשערי ואכל דחיטי - קעבר משום בל תשחית. ואמר רב פפא: האי מאן דאפשר למישתי שיכרא ושתי חמרא - עובר משום בל תשחית. ולא מילתא היא, בל תשחית דגופאי עדיף.

(שבת קמ ע"ב)

שני דברים עולים מגמרא זו. הראשון הוא ההתייחסות של שני אמוראים (דור שלישי וחמישי בהתאמה) לאכילת אוכל משובח יותר כאיסור בל תשחית. גם זו התפתחות שאינה מוכרת לנו מן המקורות התנאיים, ולכן נראה שדעה זו התפתחה בסביבות הדור שלישי לאמוראים והלאה. לפי תפיסה זו התרחב האיסור של בל תשחית גם למאכלים.

זו תפיסה מהפכנית, והגמרא דוחה אותה. היא משתמשת בכיטוי של רבה שאותו ראינו במקור הקודם – "בל תשחית דגופאי עדיף". אלו שני שיקולים מוצבים בפניו של עורך הסוגיה? הראשון הוא בל תשחית דגופאי – שיכול להתפרש כהרחבה של רבה לאיסור, ומולו עומד דין השחתת אוכל. שני דינים אלו הינם הרחבות של פשט הפסוקים – וכי למה שיעדיפו פרשנות אחת על

השניה? מדוע הרחבת כל תשחית לגופו של אדם עדיפה על הרחבת האיסור למאכלים?
לאחר שעמדנו על ההרחבות המצויות בפנינו של איסור כל תשחית נחזור לאפשרויות להבנת המושג "כל תשחית" בהקשר של הקריעה על המת, ומשם גם להבנת כל תשחית דגופא.

ד. כל תשחית מורחב כדרשה אגדתית

כדי להניח שהביטוי כל תשחית הפך לביטוי אגדי, אך אין לו תוכן הלכתי מוגדר, יש לערוך סקירה קצרה על סוגיות השחתה כלליות. טענתי המרכזית תהיה שהשחתת חפצים וגוף הייתה רעה בעיני חז"ל מסיבות ערכיות, עד כדי כך שרבי מאיר השווה אותה לאיסור השחתת עצים. כיוון שהנושא כללי מאוד, והביטוי "כל תשחית" אינו מופיע בסוגיות אלו, הסקירה תהיה חלקית ביותר:

אמר ליה רבא לרפרם בר פפא: לימא לן מר מהני מילי מעלייתא דהוה עביד רב הונא! - אמר ליה: ... וכל פניא דמעלי שבתא הוה משדר שלוחא לשוקא, וכל ירקא דהוה פייש להו לגינאי (נותר לגננים) - זבין ליה, ושדי ליה לנהרא. - וליתביה לעניי! - זמנין דסמכא דעתיהו, ולא אתו למיזבן (ע"פ רש"י הכוונה היא שפחד רב הונא שהעניי יסמכו עליו יתר על המידה, ויצא שיהיו שבועות בהם לא יקבלו אוכל). ולשדייה לבהמה! קסבר מאכל אדם אין מאכילין לבהמה. ולא ליזבניה כלל! - נמצאת מכשילן לעתיד לבא.

(תענית כ ע"ב)

רב הונא סובר על פי הגמרא שאין משליכין מאכל אדם בפני בהמה, והנהגה זו חמורה יותר מהשלכת האוכל לנהר. מי שינסה להתעקש על ההגיון ההלכתי יתקשה כאן – מערכת הערכים כאן מסובכת מדי. נראה שאכן יש בעיה בהשחתת אוכל, אך היא איננה בעיה באיבוד האוכל, אלא במטרה שאליה הוא מיועד. לא נראה שמדובר בהרחבה של השחתת עצים, מה גם שנושא זה אפילו אי רמוז בסוגיה.

נראה שגם הראשונים לא מצאו לנכון לקרוא בגמרא זו החייאה של איסור השחתת עצים. נביא את רש"י בתור דוגמא:

אין מאכילין אותן לבהמה - משום ביזוי אוכלין, ומחזי כבועט בטובה שהשפיע הקדוש ברוך הוא בעולם...

כלומר, הבעיה היא מהותית באוכל – אין לבזותו, זו פגיעה מהותית בחסד שה' עושה עם האדם ומוציא לו לחם מן הארץ. מעין סיפור זה ניתן למצוא

במסכת סופרים, שם בהקשר של ביזיון ספר תורה מוזכר גם ביזיון אוכל:

ואין נוהגין ביזיון באוכלין, ואין זורקין אוכלין ממקום למקום. לא ישב אדם על גבי קופה מלאה תמרים או גרוגרות, אבל יושב הוא על גבי קופה מליאה קיטנית, או על גבי עגול של דבילה, מפני שנהגו כך. אין סומכין באוכלין, ואין מכסין באוכלין, ואין אוכלין אוכלין באוכלין אלא אם כן היו ראויין לאכילה,

רבי אליעזר אומר כל אוכלין שגמרן בידי אדם מותר לכסות, רבי שמעון בן גמליאל אומר כל אוכל שיש לו שומר מותר לכסות, רבי אליעזר בן יעקב אומר כל שיש לו יד ועוקץ מותר לכסות בו.

(סופרים ג יח)

אסור לעשות שימוש שאינו "אכילה" בדברי מאכל, וכן אכילה תיעשה רק באוכל שראוי לאכילה. פעולת האכילה צריכה להיות שלימה – הן מצד האוכל והן מצד המאכל. בסוף ההלכה מובאות הסתייגויות, שעל פיהן יש אוכל מסוים שניתן לעשות בו מלאכות מסוימות. נראה שניתן לאפיין באופן כללי שאוכל שאינו בצורתו הטבעית המוכנה למאכל ניתן לעשות בו שימוש. הפגיעה האסורה היא באוכל הראוי למאכל, וכזה שבא לנו דווקא מוכן משמים, כעין מה שכתב רש"י בתענית. כעת ברור והגייוני שרב הונא העדיף לזרוק את האוכל לנהר ולא להביאו לבהמות – זאת מכיון שמעמדן של הפירות המוכנים לאכילה מחייב אכילה ראויה, ואם לאו שמא יש להשמידן (אולי בגרמא).

לפני שנגיע למסקנה סופית, אני רוצה להזכיר עוד דיונים שנסובו סביב דיני השחתה אך לא דיברו בשפה של "בל תשחית", אלא בשפה הערכית של חז"ל שלא הייתה דעתם נוחה ממעשי הרס. בסנהדרין (מז ע"ב) מובאת מחלוקת בין אביי לרבא בדינם של בגדים הארוגים למתים. במרוצת הסוגיה, מובאת

ברייטא מעניינת (מח ע"א): "היו אביו ואמו מזרקין בו כלים - מצוה על האחרים להצילין". כפי שראינו בהקשר אחר, ככל הנראה היה מנהג עממי בעבר להשחית כלים בשעת האבל. חז"ל כותבים שמצווה להציל את הכלים שזורקים ההורים – אך לא ברור: איזו מין מצווה זו בכלל? רש"י על המקום מפרש "ראין השבת אבידה גדול מזה", כאשר נראה שההנחה המרכזית היא שההורים באבלם אינם פועלים בהגיון והם למעשה מאבדים את כליהם, כביכול שלא באשמתם. אילולא רש"י, הייתי אומר שחז"ל פשוט נוקטים בלשון זירוז – זו מצווה גדולה להציל את הכלים מפני שלתפיסתם השחתת הכלים היא דבר מגונה ערכית.

גמרא דומה בהקשר שמח יותר מופיעה בברכות (סוף ל ע"ב):

מר בריה דרבינא עבד הלולא לבריה, חזנהו לרבנן דהוו קבדחי טובא, אייתי כסא דמוקרא, בת ארבע מאה זוזי, ותבר קמייהו, ואעציבו. רב אשי עבד הלולא לבריה, חזנהו לרבנן דהוו קא בדחי טובא, אייתי כסא דזוגיתא חירתא ותבר קמייהו, ואעציבו.

(ברכות ל ע"ב)

חכמים היו שוברים כוסות כאשר השמחה הייתה מתגברת, על מנת "לדכא" את האווירה במקצת. בראשונים לא מצאתי מי שתמה על כך שנשחתה כוס כדי ללמד את החכמים מוסר. ראיתי שהחשוף חמד הסביר שמכאן ראייה שאין עניין השחתה כאשר הדבר נעשה לצרכי מצווה, אך מלבדו איש לא הזכיר עניין זה.²

היה חשוב לי להזכיר את הגמרות האחרונות כדי להראות שמצד אחד יש מקרים בהם חז"ל מוחים באופן משמעותי על השחתה, ומצד שני יש מקרים שבהם הם אדישים אליה, או אפילו רואים בה דבר נצרך.

לאור זאת, אני מציע שלשונם של רבי מאיר ורבי אלעזר שהמקרה על מתו יותר מידי עובר ב"בל תשחית" היא לשון גוזמא. לאיזכור של "בל תשחית" שם יש בדיוק אותו מעמד של המצווה להציל את הכלים שזורקים ההורים על

2 בהערה 7 הבאתי את דבריו של הרב מנשה קליין (משנה הלכות) על הגמרא הזו, אך באופן כללי לא נראה שיש רבים שהתייחסו אליה בהקשר של השחתה.

המת. למעשה עד ימינו אנו משתמשים בביטוי "בל תשחית" עבור כל השחתה שנקרית בדרכנו. האם אנו אומרים בכך אמירה הלכתית נורמטיבית? לאו דווקא. כוונתנו בעיקר שההשחתה אינה ראויה, ופסולה מבחינה ערכית. למרות כל זאת, נראה שהגמרא אכן התייחסה בשלב מסוים להשחתת חפצים שלמים כאיסור של ממש. כך ראינו ששאלה הגמרא על רב הונא בקידושין – הרי הוא עבר על "בל תשחית", וגם ראינו את אמירותיהם של רב חסדא ורב פפא (שבת קכט ע"ב) שהבינו את השחתת האוכל כפגיעה באיסור בל תשחית. יכול להיות שכמו הרבה אמירות ערכיות של חז"ל, הפכה גם זו בתקופת האמוראים לתביעה הלכתית של ממש. אכן, בשולחן ערוך (אורח חיים קעא) נפסקים להלכה דיני השחתת אוכל, אף שרבים מהם נלמדים מאגדות. לא אתפלא אם מי שישתכל שם על ההלכות הפסוקות (שחלקן מבוססות על מקורות שצוטטו לעיל), ישים לב שהנהגות אלו ברורות לו עוד מגיל צעיר, גם אם לא ידע על פסיקת הלכות אלו. נראה שהחינוך היהודי המשיך את האמירות הערכיות שייחסו חשיבות רבה לכבוד שיש לתת לאוכל, וההלכה בהקשר זה כמעט מיותרת מבחינת הלומד.

מכל מקום, כבר כתבתי שלא בכל המקומות נוח להעמיד את לשון "בל תשחית" כדברי אגדה, או כהתפתחות הלכתית של אגדה. לכן אפנה להציג את הדרך השנייה בפירושו הסוגיות.

ה. "בל תשחית" השני

רצה המקום ובתורה נכתבו שני איסורים בלשון דומה מאוד. הראשון הוא האיסור עליו דיברנו עד כה, "לא תשחית את עצה". השני מופיע בפרשת קדושים: "לא תשחית את פאת זקנך". איסור זה מוזכר אגב איסורים העוסקים בקדושת ישראל:

לא תאכלו על הדם לא תנחשו ולא תעונו: לא תקפו פאת ראשכם ולא תשחית את פאת זקנך: ושרט לנפש לא תתנו בשרכם וכתבת קעקע לא תתנו בכם אני ה':

(ויקרא יט כו-כח)

באופן כללי, בפרשת קדושים מופיע כמה פעמים הביטוי "אני ה'". נראה שביטוי זה מסכם בכל פעם רצף מצוות הקשורות זו בזו. האם יש באמת קשר בין האיסורים המופיעים ברצף פסוקים אלו? בפרשנות על המקרא, בחז"ל ובמקורות חיצוניים עניינים אלו מובנים בהקשרי עבודה זרה.³ אכן עזרא הגדיל לעשות, וטען שפסוקים כזו-כח קשורים לדין ספציפי בעבודה זרה:

וטעם להזכיר לא תקפו פאת ראשכם כמעשה הגוים, להיות מובדלים מהם, ואחר ששער הראש והזקן לתפארת נברא אין ראוי להשחיתו. וי"א כי זה הפסוק דבק עם ושרט לנפש, כי יש מי שישחית פאת ראש גם פאת זקן בעבור המת.

כלומר, השחתת הזקן קשורה גם היא לשריטה על הנפש. בפרק כא בויקרא הכהנים מצווים באופן פרטני ציוויים דומים מאוד לאלו שקראנו עתה. בין דיני היטמאות כהנים למת לדיני חיתון של הכהנים, מציינת התורה:

1. לא יקרחו [יקרחו] קרחה בראשם 2. ופאת זקנם לא יגלחו 3. ובבשרם לא ישרטו שרטת: קדשים יהיו לא-להיהם ולא יחללו שם א-להיהם כי אַת אַשִׁי ה' לַחֵם אֶ-לֵהֵיהֶם הֵם מְקַרְבִּים וְהֵיוּ קָדָשׁ:

(ויקרא כא ה-ו)

את פסוק ה חילקתי לשלושה חלקים. נראה שאכן עזרא מסביר לפחות את רוב ענייניו של הפסוק כמוסב על המשך ענייני טומאת המת שהוזכרו לפניו: לא יקרח קרחה בראשם - על המת. ופאת זקנם על המת כמנהג מקומות בארץ כשדים, והנה התברר פי' את פאת זקנך (ויקרא יט, כז). וטעם שרטת - אפילו אחת. וכבר נזהרו ישראל על אלה, וטעם הזהירם כי ראש מוקרח וזקן מגולח ובשר שרוט לא ישמש לפני השם: ברישא של הפסוק, איסור קרחה, אכן מדובר בדיני אבילות על המת, כפי שאנו מוצאים (דברים יד א): "ולא תשימו קרחה בין עיניכם למת". גם הסיפא, מצוות שרטת, ידועה כעוסקת בענייני אבלות, כפי שנכתב בפרק יט – "ושרט

³ גם במקרא עצמו – למשל ירמיהו המתייחס אל עובדי עבודה זרה כ"קצוצי פיאה" (ט ה, ובעוד מקומות שם).

לנפש". בנוגע לאמצע הפסוק, איסור השחתת הזקן, אין לנו הוכחה חד משמעית שהוא עוסק דווקא בדיני אבלות, אך הגיוני ואולי כמעט מתבקש, לקרוא את דין השחתת הזקן על רקע דיני האבלות, מחמת ההקשר המובהק של הבאת הדברים.

למי שטרם השתכנע בנוגע למגמת האיסור, אציג ראייה נוספת מספר ירמיהו. לאחר רצח גדליה על ידי ישמעאל בן נתניה, מסופר לנו על אנשים שהיו בדרכם להביא מנחה לבית ה': "ויבאו אנשים משכם משלו ומשמרון שמנים איש מגלחי זקן וקרעי בגדים ומתגדדים ומנחה ולבונה בידם להביא בית ה'" (ירמיהו מא ח). על פי הפרשנים על הפסוק יש להבין שלאנשים אלה נודע בדרכם לבית המקדש על חורבנו, ולפיכך גילו זקנם, קרעו בגדיהם והתגודדו. מכאן מוכח שפעולות אלו היו מנהג עממי שהיה נהוג בעתות אבלות.

לאחר קריאת הפסוקים, יתברר לנו שהמושג "בל תשחית" המופיע במקורות חז"ל הראשונים, במיוחד התנאים, מתייחס להשחתת הזקן האסורה מספר ויקרא, ולא להשחתת העצים. טענתי היא שחז"ל למעשה הרחיבו איסור זה גם על השחתת כלים על המת. אאפיין כעת את מרכיבי איסור מורחב זה בדברי חז"ל: א. מנהג עובדי עבודה זרה⁴. ב. התנהגות אימפולסיבית בעקבות אבלות. ג. השחתת גופו של האדם.

מאפיינים אלו ניכרים מתוך קריאה מחדש של המקורות הניזכרים לעיל. מתגלה לנו שאמירתו של רבי מאיר שהשובר כלים על המת עובר משום "בל תשחית", כוונתה היא שזה מעין האיסורים האמורים בתורה לדבי השחתת הזקן וכדומה. גם כאן מופיע מרכיב האימפולסיביות, וכן מופיע מרכיב

4 בנוסף לכך שהפסוקים בפרשת קדושים מדברים על ייחודם של ישראל, בניגוד לאומות העולם, ולהבנת חז"ל שמדובר על מנהגי עובדי עבודה זרה, יש בפנינו עדויות היצוניות על כך. אביא שתי דוגמאות שראיתי בהרודוטוס (ספר ג, סעיף 8): "כי הם מגלחים את שערות ראשם כאשר גלח אותו דיוניסוס עצמו, כי הם מגלחים סביב בהקיפם את הצדעים", וכן (ספר ד, סעיף 175): "על יד הים שוכנים מערבה הסקים, הגוזזים להם בלורית, בהניחם לגדל באמצע ראשם את השער, אולם משני צדדיו הם גוזזים אותו עד העור."

ההשחתה המורחב מהגוף ("זקנך") גם לכלים. כך גם ייקרא רבי אלעזר בבבא קמא שכותב "לוקה משום בל תשחית, וכל שכן גופו": אם משחית את גופו פשוט שהוא לוקה, שהרי זהו איסור דאורייתא, כנראה משום שרטת (ולשון בל תשחית אמורה באופן כללי על האיסורים שבפסוק). רבי אלעזר בא לבאר את הרחבת האיסור גם להשחתת בגדים, בניגוד לתנא קמא שם שסבר "מקרעין על המת ולא מדרכי האמורי". רבי אלעזר טוען שהשחתת הבגדים על המת (מרכיב ב) היא משום דרכי האמורי (מרכיב א), וכפי שראינו אצל רבי מאיר, גם כאן מדובר בהרחבת השחתת הגוף להשחתת הכלים (מרכיב ג).

לכל אלה מתווספת עובדה נוספת – כל המופעים של הביטוי "בל תשחית" במקורות התנאיים עוסקים בבל תשחית של זקן (מספר ויקרא)!⁵ כך למשל במשנה בקידושין (א, ז): "וכל מצות עשה שלא הזמן גרמה אחד אנשים ואחד נשים חייבין וכל מצות לא תעשה... חוץ מבל תשחית ובל תקיף ובל תטמא למתים".⁶ המופעים היחידים המסופקים הם הביטויים הנזכרים לעיל של רבי מאיר ורבי אלעזר, ולכן נראה שיש להכריעם על פי שאר הביטויים, זאת בנוסף לטענות שטענתי עד כה. בל תשחית בהוראה של איסור השחתת עצים – לא מצאתי.

לפי זה, יתבאר גם מדוע השווה רבי יוחנן בן נורי את השובר כלים לעובד עבודה זרה (שבת קה) – זה באמת מדרכי עובדי עבודה זרה (מרכיב ב). הוא אמנם דורש שהכעס הוא שעבוד ליצר הרע, אך נראה שזו רק דרשה אודות מקורו של דין קריעת בגדים שהוא מעין מה שהיו עושים עובדי עבודה זרה על פי התורה.

מקודם הקשיתי מדוע רבה העדיף את בל תשחית של גופו על בל תשחית המפורש בתורה בנוגע לעצים. ניתן לומר שאיסור בל תשחית שעליו דיבר רבה מקורו בכלל בבל תשחית "השני" (את פאת זקנך), והוא איסור שכולל תחת כנפיו אי מתן לגיטימציה לכל סוג של פגיעה בגוף (מרכיב ג).

⁵ הנתון מבוסס על חיפוש בפרויקט השו"ת.

⁶ מופעים דומים: ביכורים ד ג; תוספתא ביכורים ב ד; תוספתא סוטה ב ח.

בנקודה זו ניתן להקשות – כשם שרבה העדיף את ההרחבה של "לא תשחית" של ספר ויקרא על פני פשט פסוקי התורה לגבי השחתת עצים, יכול היה להעדיף את ההרחבה של לא תשחית של ספר דברים על פני הפשט. אינני יכול להסכים עם טענה זו משתי סיבות. הראשונה היא שאכן בנקודה זו שקול לפרש את דברי רבה כך או כך ללא העדפה לשום צד, אלא שגם אם הרחבה של מצווה א יכולה לגבור על עצם מצווה ב, קשה לומר שהרחבה של מצווה ב קשה שתגבר על עצם מצווה א. הענף אינו יכול לשבור את השורש שעליו הוא נשען.

הסיבה השנייה היא, כפי שהראיתי, שסביר שננסה להעמיד כמה שיותר הופעות של "בל תשחית" ככל תשחית של ספר ויקרא, כי זו דרך הביטוי המקורית של חז"ל. במקומות שלא נעמיד כך נצטרך להסביר שחז"ל חרגו מאוד ממשמעות הביטוי המקורית, או ללכת בדרך שהצעתי בסעיף הקודם – שמדובר בלשון גוזמא של התלמוד, ואין כאן קשר אמתי לאיסורי תורה.

הגמרא היחידה שעדיין קצת קשה היא הגמרא בשבת דף קמ שציטטתי לעיל, שם רב חסדא ורב פפא אמרו שמי שאוכל אוכל משובח כאשר יכול לאכול אוכל נחות ממנו עובר משום בל תשחית. אציג רק בקצרה כמה אפשרויות לתרץ. הראשונה היא שגם כאן מדובר על הרחבה של בל תשחית של זקן, כאשר הרחבה זו מתמקדת במרכיב ג. כוונתי היא שגמרא זו קשה על שני הצדדים, וזאת במיוחד לאור הלשון ההלכתית החריפה שם בגמרא: "קעבר משום בל תשחית", כלומר שזהו כביכול עצם האיסור.

אפשרות שנייה הציע לי צמח דוד שלוס: יכול להיות שבמרוצת הדורות התאחדו האיסורים לכדי איסור כללי של השחתת חפצים. אני מסכים שאין להסתפק בעמידה על כך שבמקרא הביטוי "לא תשחית" מופיע פעמיים. יכול להיות שההיקש מלמד אותנו על זיקות הדדיות. יכול להיות שלכל הפחות בדור שלישי של אמוראי בבל עלתה האפשרות שהזיקה בין איסורים אלו

טמונה במרכיב ג – השחתת דברים גשמיים. אינני הולך בדרך זו במאמר, אך אני יכול להעלות על הדעת שבדרך זו התפתח האיסור.⁷ למעשה נקודה זו היא המרכזית עליה רציתי לעמוד בחלק האחרון של המאמר, וממנה לעבור לסיכום והשלכות. אכן הוראת הביטוי "בל תשחית" מסופקת וזאת בשל הניסוח הכפול של התורה בויקרא ובדברים. הלב אולי נוטה להכריע עם ספר דברים כי על כך "גדלנו", אבל נראה שאם עוקבים אחר השתלשלות הביטוי, סביר יותר שהוא שואב בעיקר מבל תשחית של ספר ויקרא.

ו. השלכות וסיכום

לאור המצוקה שהתעוררה בשימוש בשפה ההלכתית כביכול של "בל תשחית" במקומות מסוימים, הצעתי שתי אפשרויות לפתרון. הראשונה הייתה הבנה שמדובר על אמירה אגדתית בלבד, והשנייה הציעה שהסוגיות השונות עוסקות בבל תשחית של פאת זקנך, שיסודו במרחב של איסורי פגיעה בגוף כמנהגי אבלות – השואבים מעובדי עבודה זרה. בסוף החלק האחרון חילקתי בין הבנת מקור הביטוי בל תשחית – אם מקורו הוא בספר דברים או בספר ויקרא כפי שהוצע. ארצה להסביר שאין זה דיון

7 הדרך שבה מתפרש האיסור המורחב בימינו ברורה, והיא מאפשרת את התפתחותו לתחומים רבים. כך למשל הרב מנשה קליין המסביר את השחתת הכלים בגמרא שהבאתי לעיל מברכות: "אך י"ל דהיא הנותנת, דבהיא דברכות דהוי בדחו רבנן טובא וראה שהשחוק יזיק לנשמתם ח"ו, כי הבדח יותר מדאי נראה כפורק עול, לכן שבר לפנייהם כסא דמוקרא בת ארבע מאה זוזי, להראות להם דבל תשחית דנשמתם עדיף, ועשה כן בכוס יקר מאוד נגד החכמים שחשובים ביותר, כדי שיעמדו מבדיחתם ויגילו ברעדה, וכאשר נתעצבו משבירת כוס התבוננו כי בל תשחית דגופא עדיף, והיתה המוסר כי אם נתעצבו על שוה כסף וחיי שעה כ"ש על חיי עולם, ובכל עצב יהיה מותר. ועל כן הוצרך לכוס יקר מאוד, ולא היה שייך בפחות, כי היקרות הגדיל את המוסר" (משנה הלכות חלק יז סימן סב). לפיכך השחתת הרכוש התרחבה גם להשחתת הנפש. פרשנות יצירתית זו מקובלת מעניינת מאוד, אך יש לזכור שהיא ודומתיה הן רק הרחבות גדולות מאוד, אולי לשני איסורים אלו יחד.

לשוני גרידא, אלא שיש כאן השלכה חשובה בהבנת שתי הפרשיות, ובהבנת הדרך בה חז"ל קראו אותן.

אם נכונים דבריני, המקרע או שובר כלים איננו חייב משום בל תשחית של ספר דברים. בנוסף, ראינו שחז"ל לא הרחיבו את איסור השחתת עצים לעניינים שחורגים מתחום השדה. זה מסתדר עם קריאת הפסוקים, שעל פיה מרכז המבנה של הפרשיה בדברים הוא הקשר שבין האדם לעץ (אפילו אם מדובר על קשר פרגמטי בלבד שבו האדם משתמש בעץ לצרכיו).

לפיכך, פרשת השחתת עצים נשארת סטרילית. עץ אינו עוד "טובה שהשפיע הקב"ה" כפי שכתב רש"י בסוגיה בתענית. לעץ יש ייחודיות משלו, וראוי להקדיש לו פרשה נפרדת. ראינו הרבה סוגיות בהן רוחם של חז"ל אינה נוחה מהשחתת באופן כללי – אך ללא קשר לפרשיית השחתת עץ.⁸ בנוגע ייחודיותו של עץ, ניתן למצוא בחז"ל הבנה שאכן העץ מתייחד על פני שאר הבריאה:

ד"א: לא תשחית את עצה – לענין צדיקים הוא אומר. והרי דברים קל וחומר: ומה האילנות שאינן לא רואין ולא שומעין ולא מדברין, על ידי שהן עושין פירות חס עליהן המקום מלהעבירן מן העולם, אדם שהוא עושה את התורה ועושה רצון אביו שבשמים על אחת כמה וכמה שיחוס עליו המקום מלהעבירו מן העולם.

ולענין רשעים מהוא אומ', רק עץ אשר תדע. והרי הדברים קל וחומר: מה אם האילנות שאינן לא רואין ולא שומעין ולא מדברין על ידי שאינן עושין פירות לא חס עליהן המקום להעבירן מן העולם, אדם שאינו עושה את התורה ולא רצון אביו שבשמים על אחת כמה וכמה שלא יחוס עליו המקום להעבירו מן העולם.⁹

8 כך גם הסוגיה שממנה יצאתי לסקירת המקורות – הסוגיה שלמדנו במסגרת פרק החובל (צא ע"ב למטה) העוסקת אך ורק בהשחתת עצים ולא בהשחתת רכוש וכדומה.

9 גם הזוהר (בלק רא ע"ב) קרא פרשה זו כמשל לצדיקים. ביצירתיות דרשנית הוא מפרש את המילה "עצה" ("לא תשחית את עצה") כ"ADVISE", "עֵיטָא". כלומר הצדיקים הם נותני העצות, ההנחיות, לציבור. זהו גם סוג של "פרי" שהצדיקים מביאים לעולם.

(מדרש תנאים כ, כ)

עץ הפרי מתייחד בכך שהוא יכול להניב פירות. בניגוד לשאר דברים שמהם נהנה האדם, לעץ יש יכולת הולדה. התורה מצווה אותנו לחוס דווקא על עושי הפירות. למעשה הגדרתו של העץ בספר בראשית היא רק "עץ (פרי) עֹשֶׂה פְּרִי" (בראשית ב יא (יב)). כל מה שאינו עושה פרי אינו מוגדר כעץ, ולכן מבורר ההיתר שלא לחוס על עץ הסרק. הוא איננו עץ על פי הגדרת התורה. הצעה זו לקריאת הפרשה, שהיא לדעתי הקריאה הפשוטה בפסוקים ובמקורות חז"ל התנאיים, מנוגדת לקריאות "אקולוגיות". קריאות שכאלה רצו להבין את איסור השחתת העצים כפתח להלכות שמירה על כדור הארץ, או לפחות כניסיון למנוע מהאדם להשחית את הטוב שהשפיע הקב"ה בעולם. אינני טוען שחז"ל או התורה התנגדו לכך, חז"ל בוודאי הביעו את מורת רוחם מהשחתת מוצרים שונים, אלא שלא זו היא כוונת הפרשה.